

У ПОШУКАХ РАЮ (погляд на одну з проблем середньовічної картографії)

На примере картографического образа библейского рая рассмотрены принципы, которыми руководствовались средневековые картографы в своей работе, дана оценка их умения графически объяснять пространственно-временные связи, а также свои умозрительные теории. Подчеркивается необходимость пересмотра работ средневековой картографии путем раскрытия её рациональных смыслов.

By the example of the cartographic image of Biblical Paradise the concepts which motivated the medieval cartographers in their work are described. The evaluation of their ability to interpret graphically spatio-temporal relations and theoretical conclusions is made. It is emphasized the necessity of rethinking medieval cartography by means of revealing its rational senses.

Вступ. Історик географії Л. Вів'єн де Сен-Мартен наголошував, що в усі часи й в усіх народів географія йшла за цивілізацією і певною мірою була мірилом її прогресу, переживаючи піднесення і кризи або ж надаючи перевагу то абстрактним теоріям, то практичним задачам [10, с. 24]. Л. Воропай і А. Дітмар запропонували поділити історичний шлях розвитку географічної науки на чотири рівні, які відповідно охоплюють проміжки часу від ХХХV ст. до н. е. до XII ст. н. е. (первинна постановка теоретичних проблем); від XII ст. до 70-х років ХVІІІ ст. (елементарно-хорологічний рівень); від 1770-х до 1930-х років (компонентно-історичний рівень) і сучасний рівень, названий комплексно-динамічним. Кожен із цих рівнів автори поділяють також на чотири етапи: накопичення знань, їх узагальнення, практичне використання і, зрештою, – криза і перехід на новий рівень [10, с. 32-33].

Розвиток картографії як головного методу фіксації географічних даних [13, с. 27] збігається з цією періодизацією.

Сьогодні, коли проявляються ознаки кризи традиційної картографії, зумовленої насуванням доби геоінформаційних систем, видається своєчасним ретельніше придивитися до картографічної спадщини «кризових» етапів, повернутися до не зовсім зрозумілих «тупикових» гілок картографії. До таких належать середньовічні монастирські карти. Закладені в них картографічні традиції дожили до ХV ст., втім часи їхнього розквіту припадають на ІV-ХІІІ ст., що відповідає четвертому етапу першого рівня за періодизацією Л. Воропай і А. Дітмара, прокоментованому ними як «занепад наукових знань».

Такий занепад пояснюється вичерпаністю методів теоретичного осмислення природи, яке пропонувала антична натурфілософія. Але подальше вивчення світу гальмувалось історичними реаліями і тогочасними технічними можливостями. Брак нової географічної інформації спричинив виникнення умоглядних світобудов. Як інструмент пізнання світу стали широко використовувати алегорію [23] і метод аналогій, а головним інтелектуальним стимулом стало Святе Письмо. Воно не пояс-

нювало природні явища, але вказувало на певні «методологічні» орієнтири для розвитку географічних теорій, які зрештою привели до створення карт. Адже, перефразовуючи аксіому Х. Мілля, будь-який просторовий опис повинен мати картографічний еквівалент [18, с. 357].

Середньовічні карти – це упорядкований результат роздумів людей, які намагалися поєднати символічно-містичні концепції з природознавчими тенденціями. Географічний простір для них був простором сакральним, забарвленим у релігійно-моральні тони [9]. Географічні факти тлумачилися з біблійних позицій. Картографи намагалися в символічній формі показати те, що приховано від безпосереднього споглядання, так само, як і теоретики пояснювали явища, які не спостерігаються. Подібно до теорій, багато середньовічних карт є «вільним проявом людського розуму» [18, с. 358]. Більше того – прагнення до наочності підштовхувало картографів до раціоналізації незрозумілого, досягнення недосяжного методом його локалізації, окресленням контурів і візуалізації [25].

На цьому шляху картограф мав вирішити три головні проблеми «сакральної» географії: а) виявити, де знаходиться земний рай; б) знайти, де починаються й де протікають райські ріки; в) передбачити, звідки чекає приходу апокаліптичних народів *gog* і *magog* [10, с. 62]. Перша проблема тісно пов'язана з другою і була найскладнішою, подібною до проблеми квадратури круга середньовічної математики. Тривалі спроби розв'язання цієї, апіорі нерозв'язної проблеми, розширили горизонти теоретичної картографії, і дотепер вони привертають увагу дослідників.

Огляд публікацій з теми дослідження. Першу авторитетну монографію, що стала вихідною для багатьох наступних дослідників, написав Е. Колі (Coli). Його «Земний рай Данте» («*Il paradiso terrestre dantesco*», 1897 р.) – найретельніший виклад історії легенд про рай і огляд виникнення теорій, пов'язаних з описами його характеру й просторової локалізації [14, с. 389]. Найглибше автор проаналізував космографічні погляди Данте.

Грунтовний огляд середньовічної географії і, зокрема, проблеми місцезнаходження земного раю здійснив Дж. К. Райт [14]. Написана ним у 1925 р.

книга не втратила актуальності до сьогодні.

«Географічний аспект» земного раю не оминув жоден історик картографії [3, 6, 10, 15, 16], щоправда, серйозно аналізувати його мало хто вважав за потрібне. Радянських картознавців об'єднувало критичне ставлення до «теологічно забарвлених» монастирських карт, що належать західній культурі [7, 15]. Ця критика часто поширювалась і на тих дослідників, які шукали сенси в середньовічному світобаченні [4, с. 179; 14, с. 3]. Така тенденція успадкована й новітнім українським картознавством [5].

Якщо раніше дослідники обмежувалися лише описовою стороною проблеми і фіксацією фактів, то сучасні дослідники намагаються, так би мовити, проникнути вглиб питання. До таких належить Ф. Плавт. У статті «Де знаходиться рай? Картографування міфу» (1984 р.) [28] він пояснює незгасний століттями інтерес до теми саме її внутрішнім протиріччям. Він розглядає її з точки зору середньовічного картографа – рай необхідно показувати у східній частині карт світу, як про це говориться в Біблії, але так, щоб мандрівник не міг визначити його точне місцеположення, щоб уникнути спокуси знайти його і тим порушити Божу заборону. Середньовічна карта – це моральний путівник, і він не потребує буквральності.

У багатій на ілюстративний матеріал описовій праці І. Фоменка [2] зображенням раю на монастирських картах присвячена окрема глава. Автор порівнює такі карти зі своєю іконою або есхатологічною картиною, що демонструє початок і кінець світу. Це найцікавіша з останніх російськомовних публікацій з даної тематики. Популярну форму цього матеріалу Фоменко подав у статті [24].

Але найбільш ґрунтовною є розвідка А. Скафі «Картографування раю: історія Небес на Землі», що містить 21-ну кольорову і 175 чорно-білих ілюстрацій [21]. Автор продемонстрував сучасний погляд на проблему, дослідивши її історію та інтелектуальні умови, котрі уможливили «картографування того, що не картографується» [25]. Проаналізувавши майже все, що було написано до нього, Скафі сформулював головні критерії, якими керувались тогочасні картографи: рай має бути зображений прилеглим до заселеного світу, але не як частина його, і має помітно вирізнятися на тлі навколишніх територій. Він належить до нашого простору, але як дещо окреме, недоступне. Присутність раю на карті не повинна вказувати шлях до нього, а підтверджувати теологічну тезу про те, що Едем насправді був у нашому світі й чим був би наш світ, якби не гріхопадіння Адама. Спотворені обриси географічних об'єктів на середньовічних картах Скафі називає «топологічним відображенням», тобто карта і реальний світ, несхожі зовні, мають одні й ті ж топологічні властивості, чим наголошує на інших пріоритетах середньовічної картографії та на своєрідних законах, за якими вона розвивалася [27].

Виклад основного матеріалу. В основі географічних уявлень про рай лежать рядки з Біблії: «І

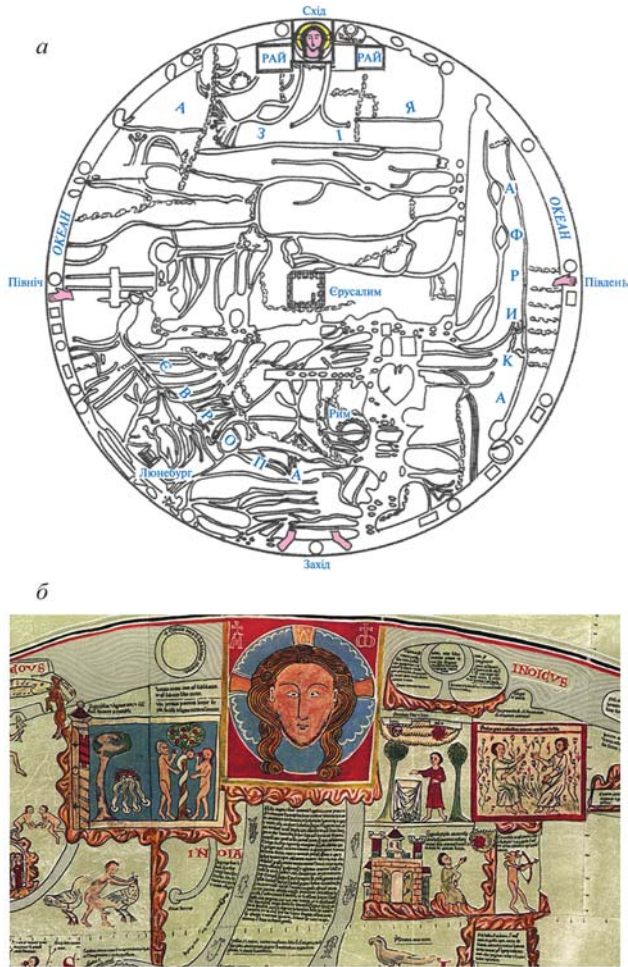
насадив Господь Бог рай у Едемі на сході... З Едему виходила ріка для зрошення раю; і потім розділялася на чотири ріки. Ім'я одній Фісон: вона обтікає всю землю Хавила... Ім'я другої ріки Гіхон: вона обтікає землю Куш. Ім'я третьої ріки Хіддекель: вона протікає перед Ассирією. Четверта ріка Євфрат» (Бут 2, 8-14).

З цієї скупі інформациї і намагалися визначити місцезнаходження раю. Єдиними дороговказами до нього були східний напрям пошуків і верхоріччя Євфрату і Хіддекелю (Тигру). Щодо ідентифікації Фісону та Гіхону єдиної думки не було, але найчастіше їх пов'язували з Гангом і Нілом. Багатьом географам було важко уявити, як ці річки, що їхні витoki лежать далеко одне від одного, можуть жити з одного джерела. Однак вихід було знайдено завдяки теорії про підземні водні потоки. Обґрунтуванням їй були праці Плінія Старшого (I ст.), який писав, що канали і тунелі, якими течуть підземні ріки, пронизують Землю подібно до судин людського тіла [14, с. 33-34, 73].

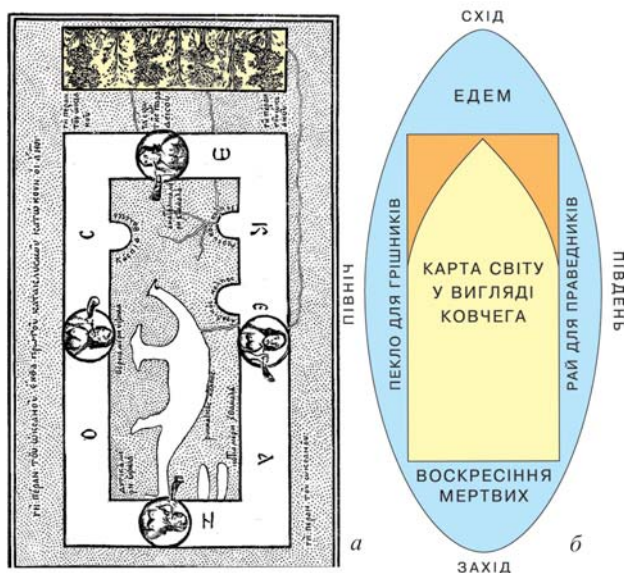
За цією теорією проглядає наріжний камінь системи середньовічного наукового знання: макрокосм тотожній мікрокосму, космічний порядок проектується на будову людини, яка є «мірилом усіх речей» або, за словами Орігена, – інакшим світоустроєм у мініатюрі [11, с. 304]. Повною мірою ця думка була проілюстрована на Ебсторфській карті (бл. 1235 р.). На ній фігура Христа злита із Землею, і сама Земля має вигляд евхаристичного Тіла Христового [27]. Його руки розкинуті на північ і південь, ноги торкаються Океану в районі Португалії на крайньому заході, а в безпосередній близькості до Лику Божого, на сході Індії, зображено Едемський сад з Адамом, Євою, змієм і витоком райських рік (мал. 1).

Одним із перших, хто наважився нанести земний рай на географічну карту, був візантієць Косма Індікоплов (VI ст.), автор відомої «Християнської топографії». Косма слушно доводив, що «якщо райський Едем насправді знаходився на Землі, то вже багато хто з допитливих спробував би туди добратися. Якщо люди заради нікчемного торгового барису не бояться їздити... у далекі краї, то чому б вони не здійснили подорож, щоб узріти рай» [19, с. 66]. Тому його Едем лежить на великому острові за океаном, на сході від Азії. Там починалися чотири райські ріки і незбагненними шляхами вони проникали в наш світ. Намагаючись узгодити дані фізичного землезнавства з буквою Святого Письма, Косма уподібнює Землю і Небеса над нею чотирьокутному Ноєвому ковчегу або скінії ізраїльтян.

Символіка ковчегу як універсального світоустрою надихала і філософа XII ст. Гуго Сен-Вікторського, автора трактату «Про містичний Ноїв ковчег», у якому подаються рекомендації щодо укладання карти світу як овалу, описаного навколо прямокутного ковчегу. На сході цієї конструкції, там, де передня частина ковчегу, Гуго розміщує рай, у якому почалася історія людства, на заході ж відбудеться кінець світу [14, с. 142-143] (мал. 2).

Мал. 1. Схема Ебсторфської карти (а) і зображення на ній раю (б)

Мал. 2. Світобудова у вигляді ковчега: карта Косми Індікоплова (а), схема Гуго Сен-Вікторського (б)

Показова риса середньовічної географії – її тісний зв'язок з історією [20]. У картографічних концепціях це втілилось у принципі поєднання простору *mundus* і часу *saeculum*, який сформулював Гуго Сен-Вікторський [27]. Це пояснює одну з причин орієнтації тогочасних карт на схід. На сході, у найголовнішому – верхньому місці карти, розташовано земний рай. Чільне місце раю ставить його біля витоків часового виміру, бо там сходить сонце і звідти приходить майбутнє. Звідти ж слід очікувати й другого пришестя Христа, на що промовисто натякають зображення на відомих Герфордській (бл. 1290 р.) і Псалтирній (бл. 1225 р.) картах (мал. 3). У горішній частині світу, на сході, струменіють джерела всіх вод, що живлять Землю. За логікою Гуго Сен-Вікторського, цивілізація також зародилася на сході і стікає додолу, на захід, куди спрямовані сподівання людства, але там, з часом, вона й згасне [14, с. 90]. Цією «цивілізаційною» теорією послуговувався Данте у своїй творчості [8, с. 93].

«Історичний» погляд на географію виявився плідним. І. Кант стверджував, що наука, яка досліджує тільки просторові характеристики явищ, приречена на абстрактність та неповноту і тому вона має бути доповнена часовою складовою [13, с. 110]. Подальшого розвитку ця ідея набула в праці сучасного теоретика географії Д. Гарвея, який називає історію однією з трьох методологічних передумов, які

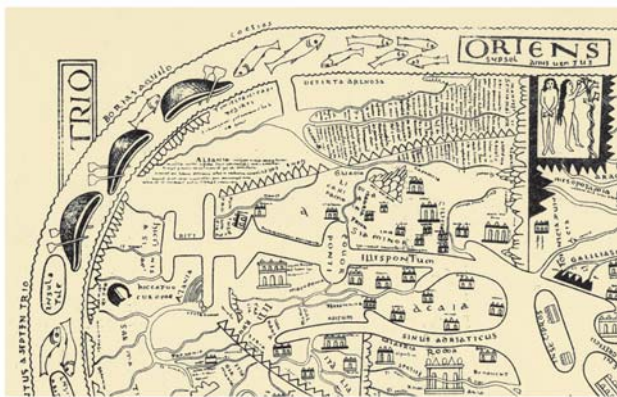

Мал. 3. Ісус Христос і рай на Псалтирній карті

впливають на мислення географа, а загальну теорію в географії зводить до розгляду взаємодії між часовим процесом і просторовою формою [18, с. 43-44, 466].

Картографічний образ, створений монахом Беата і відображений ним у книжці «Про кінець часів і кінець земель» (VIII ст.), найбільш рельєфно передає сутність середньовічної географії. Карта має кілька варіантів виконання. Беата зосередився на атрибутах спокуси й гріхопадіння Адама і Єви, на поширенні Євангелія світом і намагався окреслити шляхи спасіння людства, про що говорить символіка риб і кораблів (мал. 4) [27, 28].

Мал. 4. Апостоли, рай і символи спасіння на картах Беата

Біля витоків християнської картографії Західної Європи стояв також енциклопедист Ісидор Севільський (VII ст.). Йому приписують створення схематичної, орієнтованої на схід, карти [10, с. 58], яка супроводжувала текст його «Етимологій» та правила за взірцем для наслідування до кінця XIII ст. На карті Середземне море, Ніл і Дон розділяють суходіл на три материки: Азію, Африку і Європу – спадщину трьох Ноевих синів – Сима, Хама і Яфета. Материки омиваються кільцеподібним Океаном, що утворився після потопу. У центрі суходолу стоїть Єрусалим. На східній периферії біля Океану знаходиться земний

рай. Ісидор розповідає про нього як про реальну країну: «Азія містить багато провінцій та областей. Я коротко перелічу їхні назви і місцезонавання, починаючи з раю» [27]. Ісидорів рай межуює з Індією та Парфією. Але перейти цю межу неможливо, позаяк справжня незрима межа пролягає не в макрокосмі, а в морально-етичній сфері. Так Ісидор розділяє поняття «земний світ» (світ людей) і «Земля» – центр Всесвіту, вмістилище як світу людей, так і земного раю, що переходить у Небо [23]. Ці погляди розвинув географ кардинал П'єр д'Айлі (XV ст.), мислення якого мало вплив на Х. Колумба. Він теж припускав, що рай перебуває у двох світах: один – географічний, а другий пояснювався словами Аристотеля: «Первісна сутність буття (Небо) є нематеріальною» [1, 28].

Теолог Петро Ломбардець (XII ст.) запропонував три розуміння уяви про рай: сприйняття його в духовному плані, у фізичному плані, в обох планах [14, с. 390]. Ранньохристиянський мислитель Оріген трактував рай алегорично і не вірив у його реальність. Натомість на думку Августина, фізичне існування Адама підтверджує матеріальність раю. Пошук аргументації для відстоювання абстрактних ідей якнайкраще ілюструє християнську науку – філософським умоспогляданням тлумачили біблійні тексти, а авторитетом останніх пояснювали логіку міркувань про космологічні проблеми.

Ідея непереборної межі, що закривала шляхи до раю, походила з Біблії: «І прогнав Адама, і поставив на сході біля саду Едемського херувима і полум'яний меч, що обертається, щоб охороняти шлях до дерева життя» (Бут 3, 24). Така алегорія також мала картографічне пояснення у вигляді окремого виду середньовічних карт, які називають зональними або Макробієвими. На прикладі карти з коментарів Макробія на «Сновидіння Сципіона» можна простежити, як світ з півночі на південь поділявся на п'ять зон: «північна холодна», «наша залюднена», «випалена», «помірна антеків» (антеки – міфічне південне плем'я) і «холодна південна». Обидві холодні, а також випалена екваторіальна зони вважалися непридатними для проживання [20]. Остання – це зона обертання «полум'яного меча». За нею, у недосяжній для людей Південній півкулі, міг знаходитись земний рай [14, с. 235-236].

Перепоною на шляху до раю могли бути високі гори і мертві пустелі – типові ландшафти Центральної Азії. Через те на більшості монастирських карт його зображення прив'язували до азійських гірських систем. Якщо таку карту «перепроєктувати» на сучасну географічну основу, то рай міг би знаходитись у районах Кавказу, Іранського нагір'я, Гіндукушу, Паміру або Гімалаїв. Поширеною була думка, що рай знаходився на найвищій у світі горі, вершина якої сягала б місячної орбіти (у середні віки за таку вважали Арарат [10, с. 63]), мовляв, там би його не могли дістати води всесвітнього потопу [14, с. 235-236].

Іноді рай асоціювався з укріпленим містом – Небесним Єрусалимом, у якому виявляли риси Едемського саду (Об'яв 22, 1-2). Його східне положення треба розуміти як очікуваний ідеальний

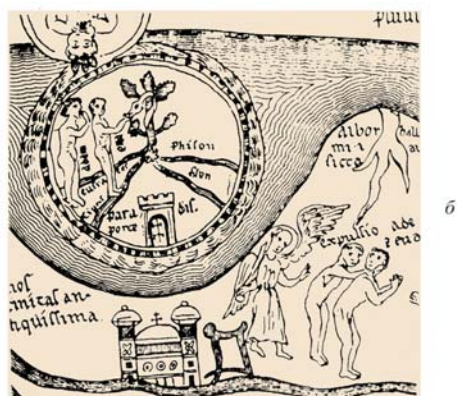
стан світу – після Судного дня ця обитель праведників зійде з Неба і заступить свій «відчутний» архетип – Єрусалим фізичний (Об'яв 21, 9).

Особливої уваги заслуговує розгляд «острівної» природи раю, як такої, що найкраще пристає до його недосяжності. Найвідомішим є зображення острова-раю біля індійських берегів на Герфордській карті (мал. 5) – алюзія на Шрі-Ланку з її вершиною Адамовий пік. У 1293 р. острів відвідав Марко Поло, який всупереч місцевому переказу, нібито на горі знаходиться могила прародителя людства, висловив переконання, що Адама там ніколи не було [12, с. 191-193].

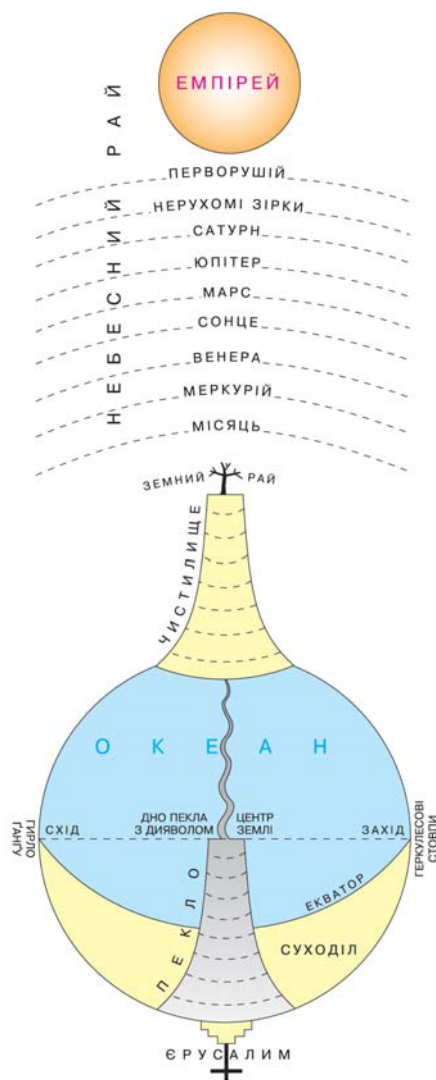
На ту пору пошук раю перетворився в рух за горизонтом. Протиріччя, у які неминуче потрапляє

розум дослідника в намаганні досягти недосяжного, проявились у роздумах Дунса Скота (XIII ст.). Філософ уважав, що Едем – поняття відносне: хоча він і знаходиться на сході, але де б ви не стояли, завжди щось буде на сході, а щось на заході од вас [27].

Довершену картину середньовічної світобудови вималював Данте Аліґ'єрі в «Божественній комедії» (1321 р.), де місце раю було чітко окреслене поетичною уявою. Землю великий поет бачив кулеподібною. Три чверті її поверхні займав Океан, а близько чверті – суходіл, який лежав між екватором і Північним полярним колом, а із заходу на схід простягався на 180°. Як і античні географи, Данте вважав крайньою західною точкою суходолу Геркулесові Стовпи, а крайньою східною – гирло Гангу. Його серединою була єрусалимська гора Сіон [8, с. 206]. Саме сюди в прадавні часи з неба впав Люцифер, пробивши Землю до самого центру. Таким чином утворилася величезна пекельна вирва. Відповідно, з протилежного боку Землі, у середині океанічної півкулі, від удару піднялася гора-острів Чистилище, на її вершині Данте розмістив земний рай [8, с. 197]. Над ним сяяли сфери раю небесного (мал. 6).

Мал. 5. Рай серед гір Азії на карті XII ст. (а), острів-рай на Герфордській карті (б), рай-фортеця на карті 1448 р. (в)

Мал. 6. Схема світобудови за Данте

З теорією Данте збігалися погляди Христофора Колумба. Великий мандрівник пережив відчуття наближення до раю під час третьої своєї подорожі (1498 р.), коли, плывучи між островом Тринідадом і південноамериканським берегом, зустрів потужні струмені прісної води – фонтан, що породжував чотири ріки (насправді ж воду вивергало гирло Оріноко). Колумбові здалося, що кораблі підіймаються на випуклу вершину Землі, яка підтримує сад Едему, і що Земля за формою нагадує грушу. Його відкриття не суперечило уявленням про східне розташування раю, адже він досяг сходу західним шляхом [17, с. 324-325].

Розчарування і сумніви Колумба, що віщували зорю нової картографії, ілюструють його листи: «Я... не можу знайти у творах римлян і греків певних свідчень щодо місця земного раю у цьому світі. Так само не доводилося його бачити на жодній карті світу, укладеній за авторитетними джерелами» [22].

Доба Відродження торкнулася картографії буквально – у XV ст. були відроджені карти Птолемея. Їхньою головною особливістю стала північна орієнтація. З поширенням такої картографічної практики рай втрачав свою сюжетно-тематичну позицію у верхній частині карти і зв'язок між *tup-dus* і *saeculum* розірвався [28]. Починаючи з карти фра Мауро (1459 р.), рай виноситься за рамки картографічного зображення, а згодом стає звичайною декоративною деталлю зарамкового оздоблення карти [28].

Великі географічні відкриття довели, що земного раю більше немає. Теоретики біблійної географії дійшли висновку, що давній рай існував не на Далекому Сході, а в Месопотамії і загинув разом із допотопним світом. Аргументом цьому було те, що Едем не міг бути відокремленим від решти земель, бо навіщо ж йому тоді була потрібна охорона з озброєних херувимів. Цю думку поділяв Мартін Лютер. Жан Кальвін, навпаки, вважав, що потоп не був таким руйнівним, і райські ріки до сьогодні протікають Месопотамією як і в часи Адама, і що така спадковість є ознакою Божої милості до нас [27]. Нова теорія знайшла своє картографічне віддзеркалення найбільш виразно в працях голландських картографів-кальвіністів.

Зникнення раю з карт у XVIII ст. збіглося в часі з перемогою емпіричного розуміння предмету географії. Конкретність і практична доцільність не залишили місця абстракціям, а наукова істина поволі перебрала на себе атрибути теологічних істин – абсолютність, достовірність і довершеність. Новий погляд на географію лаконічно висловив відомий тогочасний учений Крафт: «Географія є наука, що показує справжній стан земного круга, де ми живемо» [13, с. 34].

Висновки. На здоровий глузд спирався Косма Індікоплов, щиро не розуміючи кулеподібності Землі [6, с. 140]. Здоровий глузд керує і тими, хто з висоти досвіду століть іронізує із середньовічного картографа, який шукав острівця спасіння в темному і незрозумілому світі... Але зв'язок «рай –

географія» не був зруйнований ні географічними відкриттями, ні науковим прогресом, як це можна було б очікувати. Цей зв'язок весь час переглядався, його первісна логіка була втрачена, але він набував усе нових форм аж до біблійного туризму, збагачуючись даними космічних зйомок, археології, геології, астрономії. Поясненням цьому може бути те, що цінність умоглядних теорій полягає не в досягненні практичних результатів, а в їхньому впливі на розум і творчість.

Відносність істин, що несуть карти, як давні, так і сучасні, давно помічена дослідниками. Адже карта – штучна побудова людської уяви. І спосіб, у який фізична реальність трансформується в символ – це лише функція концептуальної схеми, породженої певними культурними (науковими) традиціями. За цих умов здобуті за допомогою карти дані визначаються виключно її символічними властивостями і не залежать від природи. Карта буде обґрунтованою до реальності, тільки якщо обґрунтованою є сама концептуальна схема, що визначає її побудову. Інакше кажучи, карта була і залишається лише моделлю теорії про структуру реального світу [18, с. 359].

Середньовічна теорія про структуру світу варта уваги вже тому, що сучасна географія виникла значною мірою зі спроб перевершити її, і до сьогодні вона носить багато слідів цієї боротьби.

Вивчення досвіду картографування раю сьогодні стає важливим, по-перше, для історії культури, бо такі карти є унікальними комплексними витворами середньовічного мистецтва. По-друге, – для історії картографії, оскільки сучасний рівень вивченості картографічних уявлень середньовіччя вимагає розглядати її дещо ширше, ніж постійне вдосконалення технічних прийомів і вирішення проблем картоукладання, що виникають у зв'язку з поглибленням географічних знань [18, с. 357].

Висновки, зроблені в статтях М. Едні (Edney) «Картографія без прогресу: нова інтерпретація природи та історичного розвитку укладання карт» (*Cartography without Progress: Reinterpreting the Nature and Historical Development of Mapmaking*, 1993 р.) і Х. Джекоба (Jacob) «На шляху до культурної історії картографії» («Towards a Cultural History of Cartography», 1996 р.) [25] демонструють необхідність переходу від моделі спрощеної лінійної прогресії до погляду на історію картографії як на комплекс практик, спроектованих на культурну своєрідність. Джекоб радить відрізнити «прозорі», або зрозумілі, конкретні карти (наприклад, топографічні) від «непрозорих» – таких, що їхній тематичний зміст складно візуалізувати, з високим рівнем невизначеності або суб'єктивної, авторської складової. Корисність таких карт бачиться в стимуляції мислення, подібно до того, як абстрактне мистецтво пробуджує уяву.

Виходячи з таких перспектив, середньовічні карти, що донедавна відкидалися як абсурдні та ірраціональні, перетворюються на альтернативну й цінну картографічну систему [25], з якої можна запозичити

повчальний досвід психологічного та естетичного впливу карти на глядача, способи семіотичних інтерпретацій та асоціативних побудов, збагатити інші аспекти сучасної картографії.

Література

1. *Аристотель*. Сочинения в четырех томах. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 314.
2. *Атлас Тартарии*. Евразия на старинных картах. Мифы. Образы. Пространства; науч. рук. Р. Хакимов; автор текста и сост. И. Фоменко. – Москва-Казань: Феория, 2006. – 480 с.
3. *Багров, Лео*. История картографии [Текст] / Лео Багров; пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2004. – 318 с.
4. *Бернал, Дж.* Наука в истории общества [Текст] / Дж. Бернал; пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 732 с.
5. *Божок, А.П.* Картографія [Текст] / А.П. Божок, А.М. Молочко, В.І. Остроух. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 272 с.
6. *Браун, Л.А.* История географических карт [Текст] / Л.А. Браун; пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2006. – 478 с.
7. *Гараевская, Л.С.* Картография [Текст] / Л.С. Гараевская. – М.: Геодезиздат, 1955. – 412 с.
8. *Данте, Аліг'єрі*. Божественна комедія [Текст] / Аліг'єрі Данте; пер. з іт. – К.: Дніпро, 1976. – 680 с.
9. *Даркевич, В.П.* Аргонавты средневековья [Текст] / В.П. Даркевич. – М.: Наука, 1976. – 200 с.
10. *Дитмар, А.Б.* От Птолемея до Колумба [Текст] / А.Б. Дитмар. – М.: Мысль, 1989. – 254 с.
11. *Керлот, Х.Э.* Словарь символов [Текст] / Х.Э. Керлот; пер. с исп. – М.: RELF-book, 1994. – 602 с.
12. *Книга Марко Поло* [Текст] / Пер. со старофр. – М.: Гос. изд-во геогр. лит., 1956. – 376 с.
13. *Мукитанов, Н.К.* От Страбона до наших дней [Текст] / Н.К. Мукитанов. – М.: Мысль, 1985. – 234 с.
14. *Райт, Дж.К.* Географические представления в эпоху Крестовых походов [Текст] / Дж.К. Райт; пер. с англ. – М.: Наука, 1988. – 476 с.
15. *Салищев, К.А.* Картоведение [Текст] / К.А. Салищев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 406 с.
16. *Самаркин, В.В.* Историческая география Западной Европы в средние века [Текст] / В.В. Самаркин. – М.: Высш. шк., 1976. – 248 с.
17. *Уинсор, Дж.* Христофор Колумб и открытие Америки [Текст] / Дж. Уинсор. – С.Пб., 1893. – 608 с.
18. *Харвей, Д.* Научное объяснение в географии [Текст] / Д. Харвей; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1974. – 500 с.
19. *Хенниг, Р.* Неведомые земли: в 4 т. [Текст] / Р. Хенниг; пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – Т. 2. – 518 с.
20. *Чекин, Л.* Как представляли Землю тысячу лет назад [Текст] / Л. Чекин // Знание – сила. – 1988. – № 10. – С. 48-49, 96-98.
21. *Scafi, A.* Mapping Paradise: A History of Heaven on Earth [Text] / A. Scafi. – London: University of Chicago Press, 2006. – 400 p.

Інтернет-джерела

22. *Колумб, Х.* Письмо католическим королям Изабелле и Фердинанду о результатах третьего путешествия [Текст] / Х. Колумб. – Библиотека сайта "XIII век". – http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Spain/Kolumb/brief_korol.htm
23. *Уколова, В.И.* Рождение средневекового энциклопедизма. Исидор Севильский. Систематизация знаний о мире; Трактат «О природе вещей» – Мировоззренческие основания культуры [Текст] / В.И. Уколова. – http://www.ar-go-school.ru/doktrinyi/isidor_sevilskiy/vi_ukolova
24. *Фоменко, И.* Конец света на карте мира [Текст] / И. Фоменко. – <http://www.vokrugsveta.ru/telegraph/history/831>
25. *Dora, V.D.* Mapping the Unmappable / V.D. Dora. – <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=12944>
26. *Grafton, A.* The Way to Eden / A. Grafton. – http://www.powells.com/review/2006_12_21.html
27. *Jacobs, A.* In Search of Eden / A. Jacobs. – <http://www.firstthings.com/print/article/2007/01/in-search-of-eden-2?keepThis=true&>
28. *Plaut, F.* Where is Paradise? The Mapping of a Myth / F. Plaut. – <http://www.kunstpedia.com/articles/584/1/Where-is-Paradise--The-Mapping-of-a-Myth/Page1.html>

Надійшла 30.12.09